

प्रकरण-1

मानसशास्त्राची ओळख

प्रस्तावना:

मानसशास्त्राची मुळे (The roots of psychology)

प्राचीन ग्रीक काळामध्ये ग्रीक तत्त्वचिंतक सॉक्रेटिस, प्लेटो, अ‍ॅरिस्टॉटल या तत्त्व चिंतकांनी त्यांच्या लिखानातून मन हा चिंतनासाठी विषय निवडला.

त्यानंतर ब्रिटिश तत्त्वचिंतक जॉन लॉकी यांनी असे मत मांडले की, एखाद्या कोऱ्या पाटीप्रमाणे (लॅटिन भाषेत तबला रासा असे म्हणतात) मनाप्रमाणे जगात जन्मास येतात आणि त्यांना येणाऱ्या अनुभवावर ठरते की कशा प्रकारचे प्रौढ ते पुढे बनतील.

तर विरुद्धार्थी प्लेटो आणि 17 व्या शतकातील फ्रेंच तत्त्वज्ञानी रेनी रेकार्त यांनी असे मत मांडले की, काही ज्ञान जन्मतः मानवामध्ये असते.

तथापि, एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी 1879 मध्ये जर्मनीतील लिपझिक विद्यापीठातील विल्यम वूंट यांनी मानसशास्त्राची पहिली प्रयोगशाळा स्थापन केली असता, एक वैज्ञानिक शाखा म्हणून मानसशास्त्राची औपचारिक सुरुवात झाली. त्याचवेळी केंब्रिज विद्यापीठात विल्यम जेम्स ही त्यांच्या प्रयोगशाळेचा जम बसवत होते. मनाची रचना शोधण्यावर वूंट यांचा भर होता. मानसशास्त्र म्हणजे जाणीवात्मक अनुभवाचे शास्त्र असे तो मानत. वूंट यांच्या दृष्टिकोनास रचनावाद असे म्हणतात. संवेदन, जाणीव, विचार, भावना आणि इतर मानसिक स्थिती व क्रियांचे मानसिक घटक शोधण्यावर भर दिला. जगात समजून घेण्यास आपल्या मूलभूत वेदनिक प्रक्रिया कशा आकार घेतात हे तपासण्यासाठी वूंट आणि इतर रचनावाद्यांनी आंतरनिरीक्षण ही प्रक्रिया वापरली. ज्यामध्ये व्यक्तीसमोर एखादा हिरवा दिवा/ एखादे वाक्य लिहिलेले कार्ड उद्दीपकाच्या स्वरूपात सादर करत आणि त्याबाबतचे त्यांचे अनुभव त्यांना व्यक्त करण्यास सांगत.

उद्दीपकाचे व्यक्तीने केलेल्या वर्णनाचे विश्लेषण करून व्यक्तीच्या मनाची रचना समजून घेता येते असे वूंटला वाटते. मनाची रचना समजून घेण्यासाठी वापरली जाणारी कार्यपद्धती ज्यामध्ये सादर केलेली उद्दीपकास अनुसरून येणाऱ्या अनुभवाचे विस्तृत वर्णन प्रयुक्तास करावयास सांगितले जाते.

अंतर निरीक्षणातून व्यक्तीच्या मनाची रचना समजून घेता येते. या वूंटच्या संकल्पनेस बऱ्याच मानसशास्त्रज्ञाने आव्हान दिले. ही वैज्ञानिक संकल्पना नसून याची अचूकता तपासण्यात फार कमी बाह्य मार्ग उपलब्ध आहेत असे मत त्यांनी मांडले. तसेच भावनिक अनुभवांसारख्या घटकांचे वर्णन करण्यात कठीणता येते. याच उणिवांमुळे रचनावादास पर्यायी दृष्टिकोन उदयास आला आणि तो म्हणजे कार्यवाही.

कार्यवाद

मनाची रचना शोधण्यापेक्षा मनाचे कार्य कसे चालते आणि वर्तन कसे घडून येते यावर कार्यवादने भर दिला. परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास वर्तन काय भूमिका बजावते. हे जाणून घेण्यावर अधिक भर दिला. उदाहरणार्थ आणीबाणीच्या परिस्थितीत सामोरे जाताना भीतीच्या भावनेचे कार्य कसे चालते. वर्तनाच्या माध्यमातून व्यक्ती स्वतःच्या गरजांचे समाधान कसे करते. आणि जाणीवेच्या प्रवाहाच्या माध्यमातून व्यक्ती वातावरणाशी कशी जुळवून घेते. याचे परीक्षण अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञ विल्यम जेम्सने केले. पुढे जॉन ड्युई यांनी शैक्षणिक मानसशास्त्राचा विकास करत असताना कार्यवादावर लिखाण केले.

पुढे 1900 व्या शतकाच्या सुरुवातीस समष्टी मानसशास्त्राचा विकास झाला. संवेदनाचे संघटन कसे होते? यावर समिष्टवादांनी भर दिला. विचारांच्या छोट्या घटकांचा अभ्यास करण्यापेक्षा समग्र (संघटित) स्वरूपात उद्दीपकाचे संवेदन व्यक्तीला कसे होते? यावर भर दिला. जर्मन शास्त्रज्ञ हर्मन एबिंगहॉस आणि मॅक्स वर्दायमर या समिष्टवादी मानसशास्त्रज्ञांनी असे मत मांडले की, समग्र हे त्याच्या भागांच्या बेरजेपेक्षा वेगळी असते. याचा अर्थ आपल्या संवेदनातील घटकापेक्षा आपल्याला उद्दीपकाचे होणारे समग्र संवेदन ही अधिक महत्त्वपूर्ण व अर्थपूर्ण राहते. संवेदन समजून घेण्यात समिष्टवाद्यांची एक भरीव कामगिरी आहे. आणि रचनावादास दिलेली एक प्रतिक्रिया आहे.

1.1 मानसशास्त्र म्हणजे काय?

मानसशास्त्रास इंग्रजीमध्ये Psychology असे म्हणतात. हा शब्द ग्रीक शब्द Psyche (आत्मा) व Logos (शास्त्र) या दोन शब्दापासून बनला आहे. अशा प्रकारे आत्म्याचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे मानसशास्त्र अशी सर्वप्रथम व्याख्या करण्यात आली. तेव्हापासून मानसशास्त्राच्या व्याख्येत अनेक बदल होता गेले. आज वर्तन आणि मानसिक प्रक्रियांचा शास्त्रीय अभ्यास म्हणजे मानसशास्त्र अशी व्याख्या केली जाते.

या व्याख्येत पुढील घटकांचा समावेश होतो.

अ) वर्तन- उद्दीपकास अनुसरून सजीवाने दिलेली प्रतिक्रिया.

1) **उद्दीपक-** व्यक्तीच्या ज्ञानेन्द्रियांना उद्दीपित करणारा घटक होय.

2) **सजीव-** शरीर आणि मन असणारा सजीव प्राणी.

3) **प्रतिक्रिया-** उद्दीपकास अनुसरून सजीवाद्वारे होणाऱ्या हालचाली.

ब) मानसिक प्रक्रिया- मानसशास्त्र फक्त बाह्य वर्तनाचा अभ्यास न करता विचार, भावना, संवेदन, तर्क प्रक्रिया, स्मरण व शारीरिक हालचालींचे नियमन करणाऱ्या जैविक प्रक्रियांचा अभ्यास करते.

क) शास्त्रीय अभ्यास-

शास्त्रीय हा कोणत्याही शास्त्राचा पाया असतो मानसशास्त्र एक शास्त्र आहे. कारण मानवी वर्तनाचा अभ्यास करताना ते खालील शास्त्रीय निकषांचा अवलंब करते. वस्तुनिष्ठता अभ्यासातून मिळालेली निष्कर्ष एका व्यक्तीपुरते मर्यादित न राहता सर्वांना लागू होणारे असावेत यालाच वस्तुनिष्ठता म्हणतात मानसशास्त्रीय निष्कर्ष सर्व ठिकाणी लागू होतात आणि त्यामुळे सर्वसामान्य नियम मांडता येतात स्पष्टीकरण व मांडणी शास्त्रामध्ये स्पष्टीकरण व मांडणी असणे आवश्यक असते मानसशास्त्रात जन्मपूर्व अवस्थेपासून वृद्ध अवस्थेपर्यंत सर्व घटकांची मांडणी व्यवस्थित केलेली असते व तितक्याच सर्व समर्पकपणे त्यांची मांडणी केलेली असते वैकासिक पद्धती विविध घटकांचा घटनांचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यासाठी वैज्ञानिक पद्धती आवश्यक असतात मानसशास्त्रात वर्तनाच्या अभ्यासासाठी निरीक्षण प्रश्नावली मानसशास्त्रे चाचण्या प्रयोग मुलाखत इत्यादींचा अवलंब केला जातो त्यामुळे मानवी वर्तनाच्या अभ्यासासाठी वैज्ञानिक पद्धती मानसशास्त्रात वापरली जाते.

1.2 आजचे दृष्टिकोन (Today's Perspectives)

ज्या ज्या अभ्यासकांनी मानसशास्त्राचा पाया रोवला, त्यांचे वैज्ञानिक पद्धती वापरून मानवी वर्तन समजून घेण्याबाबत व त्यांचे स्पष्टीकरण करण्याची ध्येय समान राहतील हे एकमेव ध्येय साध्य करण्याच्या अनुषंगाने बऱ्याच मानसशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या आद्यसंशोधकांचे अनुकरण करून बरेचदा इतर दृष्टिकोनांना नाकारले.

मानसशास्त्रातील प्रत्येक दृष्टिकोन एक वेगळा पैलू स्पष्ट करतो व वेगळ्या घटकावर भर देतो. मानवी वर्तन समजून घेण्यासाठी मानसशास्त्रज्ञांनी अनेक दृष्टिकोन विकसित केले आहेत. प्रत्येक दृष्टिकोन वेगळा मार्ग दाखवतो. त्यामुळे विविध दृष्टिकोनांना एकत्रितपणे (जोडून) अभ्यासल्यास मानवी वर्तनाची विविधता अधिक चांगल्या प्रकारे समजेल.

आजच्या घडीस पाच महत्त्वपूर्ण दृष्टिकोनांचा मानसशास्त्रामध्ये उपयोग होतो. त्यापैकी चैताविज्ञान हा दृष्टिकोन वगळता इतर दृष्टिकोनांचा आढावा आपण घेणार आहोत.

1) मनोगतिकी दृष्टिकोन (The Psychodynamic perspective) : अशा व्यक्ती ज्यांचा मानसशास्त्राशी कधीही संपर्क आलेला नाही. अशा व्यक्तींच्या मानसशास्त्र विषयाची सुरुवात आणि शेवट मनोगतिकी दृष्टिकोनाचे होते. 19 व्या शतकाच्या सुरुवातीस व्हिएन्ना येथील शरीर शास्त्रज्ञ सिगमन फ्रॉइड यांच्या कार्यातून मनोगतिकी दृष्टिकोनाचा उदय झाला. त्याने वर्तनाच्या अबोध निर्धारकांविषयी मांडलेल्या

संकल्पनांचा प्रभाव त्याकाळी मानसशास्त्रावर व मानसशास्त्राशी संबंधित इतर क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणावर झाला.

या दृष्टिकोनानुसार माणूस खूप कमी जाणीव आणि नियंत्रण असणाऱ्या आंतरिक शक्ती आणि संघर्षातून मानवी वर्तन प्रेरित होते. स्वप्ने आणि हे व्यक्तीच्या अबोध मनामध्ये चाललेल्या घडामोडी दर्शवित असतात. त्यावेळी इतरांद्वारे या दृष्टिकोनावर टीकाही झाल्या पण समकालीन मनोगतिकी दृष्टिकोनातून हे सिद्ध झाले की, फक्त मानसिक आजारा व्यतिरिक्त पूर्वग्रह, आक्रमकता असे पैलू समजून घेण्याबाबतही हा दृष्टिकोन उपयोगी ठरतो.

2) वार्तनिक दृष्टिकोन (The behavioural Perspective) : जिथे व्यक्तीच्या वर्तनाची कारणे निर्धारित करण्यासाठी मनोगतिकी दृष्टिकोन व्यक्तीच्या अंतर्मनात झाकतो. तिथे वार्तनिक दृष्टिकोनाचा भर वेगळ्या गोष्टीवर दिसतो. जॉन. बी. व्हॅटसन या अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञाने हा दृष्टिकोन सांगितला. या दृष्टिकोनानुसार निरीक्षणक्षम आणि मापनीय वर्तनाचा अभ्यास करण्यावर मानसशास्त्राचा भर असायला पाहिजे. व्यक्ती ज्या वातावरणात कार्य करते त्याचा अभ्यास करून व त्यात सुधारणा करून मानवी वर्तन समजून घेता येते. असे आग्रही मत वॅटसन यांनी मांडले. तसेच व्यक्तीच्या वातावरणावर नियंत्रण ठेवून कोणत्याही प्रकारचे इच्छित वर्तन घडवून आणता येते असे वॅटसन म्हणतात. अगदी वॅटसनच्या शब्दात सांगायचे झाल्यास “मला एक डझन सुदृढ बालके द्या. माझ्या पद्धतीने त्यापैकी कोणत्याही एकाची निवड करून हव्या त्या प्रकारचा तज्ञ बनवून देतो. जसे डॉक्टर, वकील, कलाकार, व्यापारी अगदी भिकारी, चोर सुद्धा मग त्यांची प्रतिमा, कलाकर, अभिवृत्ती, अभिक्षमता, व्यवसाय आणि त्यांच्या पूर्वजनांचा कोणताही वंश असो. (वॅटसन, 1924) पुढे बी. एफ. स्किनर यांनी यावर काम केले. साधक अभिसंधान या सिद्धांतातून पारितोषिकाच्या माध्यमातून वर्तनास आकार देता येतो. ही संकल्पना मांडली. व्यक्ती नवीन वर्तन कसे शिकून घेते हे या दृष्टिकोनातून समजते. पुढे बऱ्याच ठिकाणी या दृष्टिकोनात कात्री लावण्यात आली. पण मानसिक आजारावर उपचार करणे, आक्रमकतेवर ताबा मिळवणे, लैंगिक समस्येचे निराकरण करणे आणि मादक द्रव्यासक्तीचा खात्मा करण्याबाबत महत्त्वपूर्ण योगदान या दृष्टिकोनाचे राहिले आहे.

3) बोधनिक दृष्टिकोन (The Cognitive perspective) : मनोगतिक दृष्टिकोनाचा भर अबोध मनावर तर वार्तनिक दृष्टिकोनाचा भर निरीक्षणक्षम वर्तन व वातावरणावर राहिला. व्यक्ती जगाविषयी कशा पद्धतीने विचार करते, समजून घेते आणि जाणून घेते यावर बोधनिक दृष्टिकोनाचा भर आहे. व्यक्तीला जगाची आकलन कसे होते व त्यानुसार ती त्याचे सादरीकरण कसे करते तसेच जगाविषयी विचार करण्याची आपली पद्धत आपल्या वर्तनावर प्रभाव टाकते यावर हा दृष्टिकोन भर देतो. या दृष्टिकोनाचा

पुरस्कार करणारे बरेच मानसशास्त्रज्ञ मानवी विचाराची तुलना संगणकाच्या कार्यप्रणालीशी करतात. ज्यापद्धतीने संगणकाद्वारे माहिती स्वीकारणे, त्याची रूपांतरण, साठवण व प्रत्यानयन होते. तसेच विचार प्रक्रियेचे कार्य चालते. यांच्या मते विचार माहिती प्रक्रियानामाप्रमाणे आहेत. व्यक्तीला जगाचे आकलन कसे होते व जगा विषयी कशा पद्धतीने विचार करते तसेच मनाच्या कार्याचे आकृतीबंध व अनियमितता शोधण्यावर हा दृष्टिकोन भर देतो.

4) मानवतावादी दृष्टिकोन: मानवी प्रजातीचे अद्वितीय गुण (The Humanistic Perspective) : अबोध प्रक्रिया किंवा वातावरण या घटकांमुळे मानवी वर्तन निर्धारित होते. या संकल्पनांना नाकारून कार्ल रॉजर्स आणि अब्राहम मॅस्लो या मानवतावाद्यांनी मानवतावादी दृष्टिकोन मांडला. व्यक्ती स्वतःच्या वाढीसाठी, विकासासाठी, नैसर्गिकदृष्ट्या झगडत असते. आणि तिचे तिच्या जीवनावर आणि वर्तनावर नियंत्रण असते. यावर दृष्टिकोनाने भर दिला मानवतावाद्यांच्या मते, प्रत्येक मनुष्यामध्ये मिळवण्याची आणि परिपूर्ती पर्यंत पोचण्यासाठी ती झगडते. मुक्त इच्छेवर या दृष्टिकोनाचा भर दिसतो. स्वतःचे वर्तन आणि जीवनाविषयी मुक्तपणे निर्णय घेण्याच्या क्षमतेस मुक्त इच्छा असे म्हणतात. व्यक्तीच्या नियंत्रणापलीकडे असणाऱ्या गोष्टीमुळे व्यक्तीचे वर्तन निर्धारित होते. ही संकल्पना मानवतावाद नाकारतो. सामाजिक मानदंडावर अवलंबून राहण्यापेक्षा स्वतःच्या वर्तनाविषयी निवड करण्याची क्षमता व्यक्तीमध्ये असते असे

अनु.क्र	दृष्टिकोन	भर
1	मनोगतिकी	व्यक्तीचे कमी नियंत्रण असणाऱ्या आंतरिक अबोध शक्तीमुळे मानवी वर्तन प्रेरित होते.
2	वार्तनिक	निरीक्षणक्षम वर्तनावर भर.
3	बोधनिक	लोक जग कसे समजून घेतात व लोक कसा विचार करतात याच्या परीक्षणावर भर.
4	मानवतावादी	व्यक्ती तिच्या वर्तनाचे नियंत्रण करू शकते आणि नैसर्गिकरीत्या तिच्या संपूर्ण अव्यक्ते पर्यंत पोहोचू शकते.

मानवतावादी सांगतो. व्यक्तीचे जीवन समृद्ध करणे आणि स्व-परिपूर्णता मिळवण्यासाठी व्यक्तीस मदत करण्याची भूमिका मानसशास्त्राची आहे.

अजूनही हे दृष्टिकोन प्रायोगिक निरीक्षणाखाली असल्यामुळे यांचा संक्षिप्त आढावा घेतला आहे

1.3 मानसशास्त्रीय संशोधन (Conducting Psychological Research)

नवीन ज्ञानाच्या शोधाच्या उद्देशाने केलेली पद्धतशीर चौकशी म्हणजे **संशोधन** होय (Research - systematic inquiry aimed at the discovery of new knowledge). मानसशास्त्रामध्ये, नवीन ज्ञानाचा शोध हा वैज्ञानिक पद्धतीमधील एक केंद्रीय घटक आहे. मांडलेल्या सिद्धांतकल्पना (आणि त्यामागील सिद्धांत) कितपत अचूक आहेत हे समजून घेण्याचा मार्ग संशोधनामुळे मिळतो.

ज्याप्रमाणे आपण एकाच घटनेचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी भिन्न सिद्धांत आणि गृहितके लागू करू शकतो, त्याचप्रमाणे संशोधन करण्यासाठी आपण अनेक पर्यायी पद्धतींचा वापरू शकतो. संशोधन करण्यासाठी प्रमुख साधनांची निवड करत असताना हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की त्या साधनाचा संबंध फक्त गृहितकांची तपासणी आणि मूल्यमापन करण्याइतपत नसावा. आपण सर्वजण आपआपल्या सतरावर प्राथमिक संशोधन करत असतो. उदाहरणार्थ, एका पर्यवेक्षकाद्वारे कर्मचाऱ्यांच्या कामगिरीचे केलेले मूल्यमापन; एका शरीर शास्त्रज्ञाद्वारे औषधांच्या वेगवेगळ्या डोसचा रुग्णांवर होणाऱ्या परिणामांची चाचणी; तर एखाद्या विक्रेत्याद्वारे ग्राहकांचे मनपरिवर्तन करण्यासाठी युक्त्यांची केलेली तुलना. याच गोष्टी संशोधन स्तरावर कशा केल्या जातता याची चर्चा आपण करणार आहोत.

एखादी व्यक्ती, समूह किंवा वर्तन आकृतिबंधाचे अचूकपणे तपासणी करण्यासाठी रचना करण्यात आलेल्या वर्णनात्मक संशोधनाच्या विविध प्रकारांचा विचार करून सुरुवात करू. यामध्ये नैसर्गिक निरीक्षण, सर्वेक्षण संशोधन पद्धती आणि व्यक्ति अभ्यास यांचा समावेश होतो.

अ) नैसर्गिक निरीक्षण (Naturalistic Observation)

नैसर्गिक निरीक्षणामध्ये, संशोधक परिस्थितीत कोणताही बदल न करता नैसर्गिकरित्या घडून येणाऱ्या वर्तनाचे निरीक्षण करतो (In naturalistic observation, the investigator observes some naturally occurring behavior and does not make a change in the situation.). उदाहरणार्थ, एखाद्या शहरातील उच्च गुन्हेगारी असणाऱ्या क्षेत्रामध्ये पीडितांना लोकांद्वारे केल्या जाणाऱ्या मदतीच्या वर्तनाचे संशोधकाद्वारे केलेले निरीक्षण. या पद्धतीबाबत लक्षात ठेवण्याचा महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे, नैसर्गिक परिस्थितीत कोणत्याही प्रकारचा बदल न करता घडून येणाऱ्या घटनांची आहे तशी नोंद निरीक्षकाने ठेवायची असते. (शट, 2001; मूर, 2002; रस्टिन, 2006; केनिसन आणि बॉवर्स, 2011).

नैसर्गिक वातावरणात व्यक्ती स्वाभाविक दृष्ट्या कशी वागते याचे ज्ञान या पद्धतीतून होत असले तरी, या पद्धतीत काही महत्वपूर्ण उणिवा देखील आहेत.

- निरीक्षक स्वतःच्या रुचिनुसार कोणत्याही घटकावर नियंत्रण ठेवू शकत नाही. उदाहरणार्थ, मदतीच्या वर्तनाची खूप कमी नैसर्गिक उदाहरणे आपणास सापडतील त्यामुळे कोणताही निष्कर्ष काढता येत नाही.
- नैसर्गिक परिस्थितीत कोणताही बदल करण्याची मुभा निरीक्षकास नसते. त्यामुळे योग्य परिस्थिती घडून येण्याची प्रतीक्षा निरीक्षकास करावी लागते.
- तसेच आपल्या वर्तनाचे निरीक्षण होत असल्याची जाणीव निरीक्षणार्थीस झाल्यास त्याच्या प्रतिक्रियांमध्ये बदल होवून वर्तनातील नैसर्गिकता निघून जाते.

ब) सर्वेक्षण संशोधन (Survey Research)

लोक काय विचार करतात, काय अनुभवतात आणि काय करतात हे शोधण्याचा सरळ-सोपा मार्ग म्हणजे, त्याविषयी त्यांना थेट विचारणा करणे. यामुळेच, सर्वेक्षण ही एक महत्त्वाची संशोधन पद्धती मानली जाते. **सर्वेक्षण** संशोधनामध्ये, मोठ्या लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या छोट्या व्यक्ति समूहाची नमुनास्वरूपात निवड करून त्यांना त्यांच्या वर्तन, विचार किंवा अभिवृत्तीबाबत प्रश्नांची मालिका विचारली जाते (In survey research, a sample of people chosen to represent a larger group of interest (a population) is asked a series of questions about their behavior, thoughts, or attitudes.). अगदी छोटा नमुना समूह घेऊनही एक मोठा समूह कसा प्रतिसाद देईल याबाबत अचूकपणे अनुमान काढण्याची आधुनिक पद्धती म्हणून सर्वेक्षण पद्धती ओळखली जाते. उदाहरणार्थ, फक्त काही हजार मतदारांचा नमुना घेवून, अध्यक्षापदाची निवडणूक कोण जिंकेल याचे भाकीत करता येते. फक्त प्रातिनिधिक नमुना काळजीपूर्वक निवडलेला असावा (रीस आणि इतर., 2009; सॅन्टेली आणि इतर., 2009).

प्रश्नावलीच्या माध्यमातून, आणीबाणीच्या परिस्थितीत इतरांना मदत करण्या बाबत प्रश्नावलीवर दर्शविलेल्या इच्छा व अनेकछेच्या माध्यमातून संशोधक लोकांमधील मदतीच्या वर्तनाचे मापन करू शकतो. त्याचप्रमाणे लैंगिक आंतरक्रियेसाठी कोणकोणत्या पद्धती सामान्यपणे वापरल्या जातात आणि कोणत्या नाहीत, तसेच मागील काही वर्षात या पद्धतीबाबत लोकांच्या बदललेल्या संकल्पना याविषयी संशोधकाने केलेला अभ्यास ही देखील व्यक्तिअभ्यासाची उदाहरणे आहेत (रीस आणि इतर., 2009; सॅन्टेली आणि इतर., 2009).

तथापि, सर्वेक्षण संशोधनात अनेक संभाव्य तोटे देखील आहेत. जसे सर्वेक्षणासाठी निवडलेला नमुना व्यापक **लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व** करणारा नसेल तर, सर्वेक्षणामधून निघालेल्या

निष्कर्षांना फारसा अर्थ उरत नाही. उदाहरणार्थ, जर मतदानापूर्वी केलेल्या **मतदार कल चाचणीत (exit poll)** फक्त विशिष्ट पक्षाचे समर्थन करणाऱ्या मतदारांचा नमुना समाविष्ट असेल तर, इतर पक्षाच्या उमेदवारांच्या विजयाबाबत भाकीत करण्यास असा सर्वे उपयुक्त ठरणार नाही. त्यामुळे सर्वेक्षणासाठी नमुना निवडताना संशोधक यादृच्छिकपणे नमुना निवडतात. जेणेकरून सर्व प्रकारच्या मतदारांना यामध्ये सहभागी होण्याची संधी मिळावी (डेल, 2006; विटक आणि इतर., 2011; डेव्हर्न, 2013). याव्यतिरिक्त, सर्वेक्षणातील सहभागी **सामाजिकदृष्ट्या अवांछनीय धारणा** आपण धरण करून आहोत हे कदाचित मान्य करू इच्छित नाहीत (बहुतेक वंशवाद्यांना माहित असते की आपण वर्णद्वेषी आहोत पण कदाचित ते मान्य करण्याची त्यांची इच्छा नसावी.) शिवाय, काही **अंशी आपले वर्तन अपसामान्य असू शकते** हे लोक मान्य करत नाहीत. लैंगिक वर्तनाबाबत केल्या जाणाऱ्या सर्वेक्षणात ही समस्या दिसू शकते, कारण खाजगी जीवनात वास्तविकता आपण काय करतो याबाबत माहिती देण्यास व्यक्ती नापसंती दर्शवितात. शेवटी, काही उदाहरणामध्ये आपली धारणा (अभिवृत्ती) काय असावी आणि आपण काय धारण करून आहोत याची जाणीव व्यक्तींना नसते.

क) व्यक्ती अभ्यास (The Case Study)

दहशतवादी हल्ल्यातील आत्मघाती बॉम्बरबद्दल (suicide bomber) आपण वाचतो तेव्हा आपणास आश्चर्य वाटते की त्याच्या अशा कृती मागील त्याचे व्यक्तिमत्व आणि पार्श्वभूमी यातील कोणता घटक अशा कृत्यास करणीभूत असावा. कारण त्याच्या अशा कृतीमुळे त्याचा जीव जाऊ शकतो याची त्याला पूर्वकल्पना असते. अशा प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी, मानसशास्त्रज्ञ व्यक्ती अभ्यास करू शकतात/करतात. सर्वेक्षण पद्धती ज्यामध्ये अनेक लोकांचा अभ्यास केला जातो याच्या अगदी उलट, व्यक्ती अभ्यास हा एकाच व्यक्तीचा किंवा एका छोट्या समूहाचा सखोल, गहन तपास करतो. एक व्यक्ति किंवा छोट्या समूहाचा केलेला सखोल आणि गहन तपास म्हणजे **व्यक्ती अभ्यास** होय (case study An in-depth, intensive investigation of an individual or small group of people). अनेकदा या प्रकारच्या सखोल व गहन अभ्यासामध्ये **मानसशास्त्रीय मापनाचा (चाचणीचा)** समावेश होतो. एक अशी प्रक्रिया ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा समूहाच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल जाणून घेण्यासाठी काळजीपूर्वक रचना करण्यात आलेल्या प्रश्नांचा संच (चाचणी) वापरला जातो (गॅस आणि इतर., 2000; अडस, चैन आणि खान, 2007).

संशोधनासाठी एक तंत्र म्हणून व्यक्ती अभ्यास वापरत असताना काही व्यक्तींना समजून घेणे किंवा त्यांचे मापन करणे एवढाच हेतु या पद्धतीचा नसतो. तर प्राप्त ज्ञानाचा उपयोग सामान्यतः लोकांना समजून घेण्याच्या आपल्या विचारक्षेत्र वृद्धी करणे हा असतो. व्यक्तीगत रूग्णांच्या व्यक्तिअभ्यासातूनच

सिगमंड फ्रॉइडने त्याचे सिद्धांत विकसित केले. समानार्थी दशतवाद्यांच्या व्यक्तीअभ्यासांमधून इतर कोण व्यक्ती हिंसकतेस प्रवण असू शकतात हे ओळखण्यास मदत होते.

व्यक्तीअभ्यासाच्या उणिवा काय आहेत? जर **अभ्यासली जाणारी व्यक्ती काही मार्गाने अद्वितीय** असेल तर अशा अभ्यासाचे निष्कर्ष मोठ्या लोकसंख्येबाबत सामान्यीकृत करता येत नाहीत. तरीही, ते कधीकधी मानसशास्त्रीय विकृतीबाबत नवीन सिद्धांत आणि उपचारासाठी असे अभ्यास उपयुक्त ठरतात.

ड) प्रायोगिक संशोधन (Experimental Research)

संशोधनाद्वारे कारण-आणि-परिणाम संबंध प्रस्थापित करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे प्रयोग होय. नियंत्रित वातावरणात एका परिवर्त्य त हेतुपूर्वक बदल करून इतर परिस्थितीत या बदलाच्या होणाऱ्या परिणामांचे निरीक्षण करून दोन किंवा दोन पेक्षा अधिक परिवर्त्य मधील संबंधाचा संशोधकाद्वारे केला जाणारा अभ्यास म्हणजे **प्रयोग** होय (The investigation of the relationship between two (or more) variables by deliberately producing a change in one variable in a situation and observing the effects of that change on other aspects of the situation.). त्यामुळे हा बदलाचा परिणाम अभ्यासण्यासाठी प्रयोगकर्त्याद्वारे तशी परिस्थिति निर्माण करून त्यावर नियंत्रण ठेवले जाते.

प्रयोगकर्त्याद्वारे प्रयोगात केल्या जाणाऱ्या हेतुपूर्वक बदलास **प्रायोगिक हस्तक्षेप** असे म्हणतात (experimental manipulation - The change that an experimenter deliberately produces in a situation.). भिन्न परिवर्त्यांमधील संबंध शोधण्यासाठी प्रायोगिक हस्तक्षेपाचा उपयोग केला जातो (स्टॉब, 2011).

प्रयोगामध्ये अनेक टप्प्यांचा समावेश होतो. पण विशेषता या प्रक्रियेची सुरवात एक किंवा अनेक **सिद्धांतकल्पनांच्या** निर्मितीतून होते. उदाहरणार्थ, लॅटने आणि डार्ली, यांना आणीबाणीच्या परिस्थितीत त्रयस्थ बघ्यांच्या जबाबदारी टाळण्याच्या वर्तनाचे मापन कराचे आहे. याठिकाणी त्या पुढील सिद्धांतकल्पनेची रचना करतील: आणीबाणीच्या परिस्थितीत साक्षीदारांची संख्या जितकी अधिक असेल तितकीच त्यांच्यापैकी मदत करणाऱ्यांची संख्या कमी असेल. यानंतर ते ही सिद्धांतकल्पना तपासण्यासाठी प्रयोगाची रचना करतील.

यानंतर त्यांचे पहिले काम म्हणजे तपासता येईल या अनुषंगाने सिद्धांतकल्पनेची **कार्यात्मक व्याख्या** करणे. याठिकाणी निवडलेल्या परिवर्त्यावर परिणाम करणाऱ्या इतर घटकांना नियंत्रित ठेवून कोणत्यातरी एका परिवर्त्य त हस्तक्षेप करावा लागेल. जेणेकरून हस्तक्षेपाचा होणारा परिणाम अभ्यसता

येईल. तथापि, कारण-परिणाम संबंध प्रस्थापित करावयाचा असेल तर हस्तक्षेप एकाकी पाहून चालणार नाही. एका परिवर्त्य त हस्तक्षेप केला असता होणारा परिणाम आणि हस्तक्षेप केला नसता होणारा परिणाम यांची तुलना केली पाहिजे.

1) प्रायोगिक समूह आणि नियंत्रण समूह (Experimental group and Controlled group)

प्रायोगिक संशोधनासाठी, किमान दोन समूहातील प्रतिक्रियांच्या तुलनेची आवश्यकता असते. यातील एका समूहास विशेष उपचार मिळतात. प्रयोगकर्त्याने केलेला हस्तक्षेप म्हणजे **उपचार** होय (**Treatment**, The manipulation implemented by the experimenter). तर, दुसऱ्या समूहास एकतर उपचार मिळत नाही किंवा भिन्न उपचार दिले जातात. प्रयोगामध्ये समूहाचे दोन प्रकार पडतात. पहिला, प्रयोगातील कोणताही समूह ज्याला विशेष उपचार मिळतात त्याला **प्रायोगिक समूह** असे म्हणतात (**Experimental group**, Any group participating in an experiment that receives a treatment.). आणि दुसरा, प्रयोगातील असा समूह ज्याला कोणतेही उपचार मिळत नाहीत त्याला **नियंत्रित समूह** असे म्हणतात (**Control group**, A group participating in an experiment that receives no treatment.). (काही प्रयोगांमध्ये अनेक प्रायोगिक आणि नियंत्रण समूह असतात, यातील प्रत्येक समूहाची इतर समूहाशी तुलना केली जाते.)

प्रायोगिक हस्तक्षेपाशिवाय इतर कोणत्या घटकामुळे प्रयोगामध्ये परिणाम दिसून आले याची संभाव्यता प्रयोगकर्त्यास या दोन समूहांमुळे पडताळता येते. नियंत्रित समूहाशिवाय, प्रयोगकर्त्यास हे खात्रीशीरपणे सांगता येत नाही की इतर परिवर्त्ये, जसे की प्रयोग करतेवेळचे तापमान, प्रयोगकर्त्याच्या केसांचा रंग किंवा अगदी फक्त वेळ निघून जाणे, इत्यादी घटकांचा परिणाम तर दिसून आलेल्या बदलास करणीभूत तर नाही ना!

उदाहरणार्थ, एखाद्या वैद्यकीय संशोधकाने सामान्य सर्दी बरी होईल अशा औषधाचा शोध लावला आहे. या औषधाचा प्रभावीपणा तपासण्यासाठी एक दिवस, सर्दी झालेल्या 20 लोकांच्या समूहास हे औषध देतो आणि 10 दिवसांनी ते सर्व बरे झाले असे दिसते. पण औषध न घेता ही लोक बरे झाले असते? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी त्याने एक नियंत्रित समूह ही बनविला पाहिजे ज्यामध्ये सर्दी झालेले पण कोणतेही औषध न दिलेल्या व्यक्तींचा समावेश असेल. व 10 दिवसांनी त्यांची ही तपासणी करावी. त्यामुळे, जर प्रायोगिक आणि नियंत्रित समूहात लक्षणीय फरक असेल तरच औषधाचा प्रभावीपणा तपासता येईल. नियंत्रित समूहाद्वारेच संशोधक दिसून आलेल्या निष्कर्षासाठीचा करणीभूत घटक शोधून काढू शकेल आणि कारण – परिणाम संबंध प्रस्थापित करू शकेल.

लॅटने आणि डार्ली च्या प्रयोगाचा विचार केल्यास सिद्धांतकल्पना तपासता यावी या अनुषंगाने प्रयोगाची रचना करणे आवश्यक असते. ज्यामध्ये काल्पनिक आणीबाणीची परिस्थितीत निर्माण करून, प्रायोगिक समूहात दोन त्रयस्थ व्यक्ति आणि नियंत्रित समूहात एक त्रयस्थ व्यक्तीचा समूह बनवतील. पण याहीपेक्षा दोन त्रयस्थ व्यक्तीचा पहिला समूह, तीन त्रयस्थ व्यक्तीचा दुसरा समूह आणि सहा त्रयस्थ व्यक्तीचा तिसरा समूह असे तीन समूह बनवून एकमेकांशी तुलना करतील.

2) स्वतंत्र आणि परतंत्र/अवलंबी परिवर्त्य (Independent and Dependent Variables)

प्रायोगिक रचनेत परिवर्त्यांचा ही समावेश होतो. एक म्हणजे, **स्वतंत्र परिवर्त्य**. असा परिवर्त्य ज्यामध्ये प्रयोगकर्त्याद्वारे हस्तक्षेप केला जातो. (Independent variable, the variable that is manipulated by an experimenter.) लॅटने आणि डार्ली यांच्या प्रयोगाबाबत बाबतीत, त्रयस्थ बघ्यांची संख्या हा स्वतंत्र परिवर्त्य आहे. ज्यामध्ये प्रयोगकर्त्याद्वारे हस्तक्षेप केला जातो.

त्रयस्थ बघ्यांच्या संख्येचा परिणाम त्यांच्या वर्तनावर कसा होतो हे पाहण्याचा मार्ग म्हणजे, **परतंत्र परिवर्त्य** होय. प्रत्येकासाठी निर्णायक प्रयोग हे अवलंबून परिवर्त्य आहे. प्रयोगामध्ये जो परिवर्त्य मापला जातो त्याला परतंत्र परिवर्त्य असे म्हणतात (Dependent variable, the variable that is measured in an experiment.). प्रयोगकर्त्याद्वारे स्वतंत्र परिवर्त्य त हस्तक्षेप केल्याने परिणामात परतंत्र परिवर्त्य त बदल होणे अपेक्षित असते. सहभागी किंवा प्रयुक्तांच्या क्रियेवर परतंत्र परिवर्त्य अवलंबून असतो. प्रयोगात भाग घेणाऱ्या व्यक्तींना **प्रयुक्त** असे म्हणतात.

परतंत्र परिवर्त्य चे मापन करण्यासाठीचे अनेक संभाव्य पर्याय लॅटने आणि डार्ली यांच्याकडे आहेत. एक म्हणजे मदत करतात याबाबत होय किंवा नाही अशी प्रयुक्तांद्वारे दिलेली प्रतिक्रिया. आणि अधिक तंतोतंत जाणून घेण्यासाठी, त्यांनी मदत करण्यासाठी व्यतीत केलेला कालावधी.

प्रयोगासाठी आवश्यक आसणारे सर्व घटक आता लॅटने आणि डार्ली यांच्याकडे आहेत. स्वतंत्र परिवर्त्य-त्रयस्थ बघ्यांची संख्या. परतंत्र परिवर्त्य, प्रत्येक समूहातील त्रयस्थ बघ्यांद्वारे केले जाणारी मदत आणि कालावधी. परिणामी, सर्व प्रयोगांप्रमाणे, यालाही स्वतंत्र परिवर्त्य आणि अ अवलंबून परिवर्त्य. त्यामुळे मानसशास्त्रातील केल्या जाणाऱ्या सर्व यथार्थ प्रयोगाच्या चौकटीत हा प्रयोग बसतो.

3) प्रयुक्तांची यादृच्छिक नियुक्ती करणे (Random assignments of participants)

गृहीतकांची यथार्थ तपासणी करण्यासाठी प्रायोगिक रचनेतील अंतिम पायरी म्हणजे, विशिष्ट प्रायोगिक समूहात प्रयुक्तांची नियुक्त करणे. प्रयोगादरम्यान वीविध पर्यायी काऱ्यापद्धतींचा अवलंब करत असताना यादृच्छिक नियुक्तीचे महत्व स्पष्ट होते. उदाहरणार्थ, समुहांची रचना करतेवेळी दोन त्रयस्थ व्यक्तींच्या समूहात 2 पुरुषांची, तीन त्रयस्थ त्रयस्थ व्यक्तींच्या समूहात 3 महिलांची आणि सहा त्रयस्थ

त्रयस्थ व्यक्तींच्या समूहात पुरुष आणि स्त्री अशा दोघांची नियुक्ती केली असेल तर, मदतीच्या वर्तनाबाबत दिसून येणार फरक समूहातील बघ्यांच्या संख्येनुसार दिसून आला आहे असे म्हणता येणार नाही. कारण समुहांची करण्यात आलेली रचना बघ्यांच्या लिंगानुसार करण्यात आली आहे. त्यामुळे लिंगानुसार समुहांची रचना समान केल्यास, मापावयाचा परिणाम अधिक अचूकपणे तपासता येईल.

वरील प्रकारे स्त्री पुरुषांची समान विभागणी केल्यास प्रायोगिक समूहाची तुलना करणे शक्य होते. पण, याठिकाणी एक छोटी समस्या उत्पन्न होऊ शकते. ती म्हणजे प्रत्येक प्रायोगिक समूहातील प्रयुक्त बुद्धिमत्ता, व्यक्तिमत्व, सहकार वृत्ती, इत्यादि गुणवैशिष्ट्यांबाबत समान असतील? संभाव्यता यादी वाढत जाईल.

यावरील उपाय म्हणजे प्रायोगिक समूहात **प्रयुक्तांची यादृच्छिक नियुक्ती** करणे. योगायोग आणि केवळ योगायोगाच्या आधारावर विविध प्रायोगिक समूहांमध्ये प्रयुक्तांची नियुक्ती करण्याची कार्यपद्धती म्हणजे **प्रयुक्तांची यादृच्छिक नियुक्ती** करणे होय (Random assignment to condition a procedure in which participants are assigned to different experimental groups or “conditions” on the basis of chance and chance alone.). याकरिता प्रयोगकर्ता नाणेफेक करून प्रयुक्तांची यादृच्छिक नियुक्ती नियुक्ती करू शकतो. काटा आल्यास एका समूहात तर, छापा आल्यास दुसऱ्या समूहात या प्रकारे. या तंत्राचा फायदा म्हणजे प्रयुक्तांच्या गुणवैशिष्ट्य नुसार भिन्न समूहांमध्ये नियुक्त होण्याची समान संधी उपलब्ध होते. जेव्हा संशोधक यादृच्छिक पद्धतीने प्रयुक्तांची विभागणी करतो तेव्हा, प्रत्येक समूह बुद्धिमत्ता, सहकार वृत्ती, व्यक्तिमत्व, स्त्रि- पुरुष, आणि अशा इतर घटकांबाबत समूह जवळपास समान राहतात.

त्यामुळे

- **स्वतंत्र परिवर्त्य**, असा परिवर्त्य ज्यामध्ये प्रयोगकर्त्याद्वारे हस्तक्षेप केला जातो.
- **परतंत्र परिवर्त्य**, असा परिवर्त्य जो प्रयोगकर्त्याद्वारे मापला जातो आणि स्वतंत्र परिवर्त्यामध्ये हस्तक्षेप केल्याने ज्यामध्ये बदल होणे अपेक्षित आहे.
- **यादृच्छिक नियुक्ती**, एक अशी प्रक्रिया जी प्रयुक्तांना भिन्न समूहात नियुक्त करते.
- **एक गृहीतक** जे स्वतंत्र परिवर्त्याचा अवलंबी परिवर्त्यावर होणाऱ्या परिणामाचे भाकीत करते.

त्यामुळे वरील पैकी प्रत्येक घटक उपस्थित असेल अशा संशोधन अभ्यासास एक युक्त प्रयोग म्हणून पाहता येईल. ज्यामध्ये कार्यकारण संबंधाचे निर्धारण करता येईल. प्रयोगामधील काही टप्पे किंवा अवस्था.

- 1) समस्या:- कोणत्या समस्येचा अभ्यास करायचा हे प्रथम ठरवावे लागते. त्याशिवाय प्रयोग करताच येत नाही.
 - 2) अभ्युपगम:- ज्या समस्येचा अभ्यास करीत आहोत, त्या समस्येमागील संभाव्य उत्तर म्हणजे अभ्युपगम होय.
 - 3) प्रायोगिक आराखडा:- प्रयोगासाठीचे साहित्य, नियंत्रण, प्रतिनिधीक नमुना, प्रदत्त संकलन व विश्लेषण यांचा समावेश होतो. प्रायोगिक आराखडा प्रयोगासाठीचे साहित्य नियंत्रण प्राथमिक नमुना प्रदत्त संकलन व विश्लेषण यांचा समावेश होतो.
 - 4) नियंत्रण:- प्रयोगामध्ये परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवले जाते.
 - 5) अभ्युपगम तपासणे:- मांडलेला विषय बरोबर आहे का नाही हे तपासले जाते.
 - 6) प्रदत्त विश्लेषण:- जी माहिती प्राप्त झालेली असते तिचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण काढले जातात.
 - 7) फलिते व निष्कर्ष:- जी फलिते मिळालेली असतात त्यांचे स्पष्टीकरण करून निष्कर्ष काढले जातात.
 - 8) पडताळा:- एकदा निष्कर्ष मिळाल्यानंतर त्या निष्कर्षाची पुन्हा तपासणी केली जाते.
- समूह:- प्रायोगिक पद्धतीमध्ये दोन प्रकारचे समूह वापरले जातात. त्यामध्ये प्रायोगिक समूह आणि नियंत्रित समूह असे दोन प्रकार आहेत.

प्रायोगिक अडथळे/ धोके Experimental Hazards)-

मानसशास्त्रीय प्रयोग हे व्यक्तीवर आणि प्राण्यांवर केले जातात. व्यक्तीचे वर्तन हे मूलतः संकीर्ण आहे. तरीसुद्धा आधुनिक मानसशास्त्रीय तंत्रे, प्रायोगिक उपकरणे या आधारे मानसशास्त्रज्ञ व अभ्यासक संशोधन करीत आहेत. संशोधन करताना अनेक अडथळे येतात. ते पुढीलप्रमाणे:-

1) प्रयुक्त न मिळणे:-

आपण समस्या निवडून त्यावर अभ्यास करीत असतो. त्यासाठी प्रयुक्त हा गरजेचा असतो. पण धावपळीच्या या युगात प्रयुक्त मिळणे, त्यांनी स्वतःचा वेळ देणे कठीण होते. त्यामुळे संशोधनात अडथळे येतात. 2) नियंत्रणाचा अभाव:-

प्रयुक्ताला आपण सूचना देतो. त्याच्यावर तो प्रयोग सुरू करतो. पण त्याच्या आंतरिक मनावर नियंत्रण ठेवणे, त्याचे लक्ष प्रयोगावर केंद्रित करणे कठीण जाते. त्याच्या निष्कर्षावर याचा परिणाम होतो.

3) प्रयोगशाळेतील सुविधा:-

मानसशास्त्रातील प्रयोगशाळा ही सुसज्ज असावी लागते. सर्व उपकरणे, संशोधन साधने अद्यावत हवीत. प्रयोगावेळी कोणताही उपद्रव होता कामा नये. छोटी-छोटी दालने (केबीन्स) प्रयोगासाठी हवीत. त्यामुळे प्रयोगात व्यत्यय येणार नाही.

4) कृत्रिम परिस्थिती:-

प्रयोगाच्या वेळी जी परिस्थिती असते ती कृत्रिम असते. त्या परिस्थितीचा परिणाम प्रयोगावर होतो. कारण नैसर्गिक परिस्थितीत जसे वर्तन घडते तसे प्रयोगशाळेत अगदी तंतोतंत घडेलच याची खात्री नसते.

5) वातावरणीय परिणाम

निसर्गातील वातावरणात बदल होत असतात. साहजिकच परिस्थितीत बदल होतात. प्रयोगाची वेळ, ऋतुमान, काही नैसर्गिक आपत्ती, मानवनिर्मित आपत्ती या घटनांचा प्रयोगावर परिणाम होतो.

प्रयोग पद्धतीमध्ये जरी काही अडथळे असले तरी मानसशास्त्राच्या अभ्यासाची सर्वश्रेष्ठ अभ्यास पद्धती म्हणून या पद्धतीला मान्यता प्राप्त झालेली आहे. वरील अडथळे जरी कमी केले तर निष्कर्ष अचूक मिळतील.

1.4 भविष्यातील मानसशास्त्र (Psychology's Future)

आपण मानसशास्त्राचा पाया पहिला. पण, भविष्यातील मानसशास्त्र काय असेल हे सांगणे थोडे कठीण असले तरी, अनेक बदल पुढे जाऊन मानसशास्त्रामध्ये होतील. जसे :

जसजसा मानवी वर्तन समजून घेण्याचा पाया अधिक भक्कम होत जाणुल तसतसे मानसशास्त्र अधिक विशेष होईल आणि नवनवीन दृष्टीकोन विकसित होतील. उदाहरणार्थ, मेंदू आणि मज्जासंस्थेबाबत आपले वाढलेले ज्ञान आणि जनुकीय आणि जनु उपचारपद्धती मधील वैज्ञानिक प्रगतिची जोड यामुळे मानसिक विकृतीबाबत फक्त उपचारापेक्षा त्याच्या प्रतिबंधावर मानसशास्त्रज्ञाना अधिक लक्ष देता येईल. (कुइजपर्स आणि इतर., 2008).

माज्जाशास्त्रीय विकासाचा मानसशास्त्राच्या इतर शाखांवरील प्रभाव वाढतनाचा दिसतोय. उदाहरणार्थ, सामाजिक मानसशास्त्रामध्ये सामाजिक वर्तन, जसे मनपरिवर्तन (persuasion) समजून घेण्यासाठी मेदू मापनाचा उपयोग मानसशास्त्रज्ञ करत आहेत. ज्यातून सामाजिक मज्जाशास्त्र (social neuroscience) ही शाखा विकसित होत आहे. जसजशी मज्जाशास्त्रीय तंत्रे अधिक आधुनिक होत जातील तसतसे मानवी वर्तनाबाबत मज्जाशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग करण्याचे अनेक मार्ग उपलब्ध होतील (बंज आणि वॉलिस, 2008; कॅसिओप्पो आणि डेसीटी, 2009).

सार्वजनिक मुद्द्यांमधील लोकांचा रस जाणून घेण्यामधील देखील मानसशास्त्राचा प्रभाव वाढेल. आजच्या घडीस हिंसा, दहशतवाद, वांशिक आणि संस्कृतिक पूर्वग्रह, गरिबी, आणि पर्यावरणीय आणि तांत्रिक आपत्ती हे आजचे ज्वलंत सामाजिक मानसशास्त्रीय मुद्दे दिसतात (झिमबार्डो, 2004; हॉबफॉल, हॉल, आणि कॅनेटी-निसिम, 2007; मार्शल, ब्रायंट, आणि अमसेल, 2000)

मानसशास्त्राकडे पाहण्याचा लोकांचा दृष्टिकोन अधिक माहितीपूर्ण होईल. सर्वे सुचवितात, की लोकांना अध्याप ही मानसशास्त्राच्या वैज्ञानिकतेबाबत म्हणावे तितके ज्ञान नाही. तथापि, मानसिक विकृतीवर उपचार करण्यासाठी वैज्ञानिक पुराव्यांवर आधारित सरावपद्धतींचा समावेश हे शास्त्र करीत आहे, यामुळे मानसशास्त्राच्या दर्ज्यात अधिक वाढ होईल (लिलिएन्फेल्ड, 2012).

शेवटी, जसजशी **लोकसंख्येतील विविधता** वाढत जाईल, तसतसे वांशिक, भाषिक आणि सांस्कृतिक घटक मानसशास्त्रीय सेवा देण्याच्या आणि संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून अधिक महत्त्वपूर्ण होतील. परिणाम मानवी वर्तनाबाबत अधिक व्यापक ज्ञान हे शास्त्र पुरवेल (चांग आणि स्यू, 2005; क्विंटाना आणि इतर., 2006).